

KS. JAN JÓZEF JANICKI

SAKRAMENTARZ GELAZJAŃSKI (*REGINENSIS LATINUS 316*) – ZARYS ROLI I ZNACZENIA NAJSTARSZEGO MSZAŁU KOŚCIOŁA

Papież Paweł VI w konstytucji apostolskiej „*Missale Romanum*”, ogłaszającej Mszał Rzymski odnowiony na podstawie uchwały powszechnego Soboru Watykańskiego II (z 3 kwietnia 1969 r.), przypomina, że po Soborze Trydenckim, do zreformowania rzymskiej księgi ołtarza (mszału), bardzo wiele pomogły „*studia nad starymi kodeksami, które wydobyto z Biblioteki Watykańskiej i zebrano z różnych stron*”¹. Autorzy reformy liturgicznej Vaticanum II również byli zdania, że dla zachowania zdrowej tradycji (*sana traditio*) i jednoczesnego otworzenia drogi do uprawnionego postępu (*via legitimaie progressionis*), „reformę poszczególnych części liturgii powinny zawsze poprzedzić dokładne studia teologiczne, historyczne i duszpasterskie „(*accurata investigatio theologica, historica, pastoralis*), które pomogą łatwiej dostrzec „prawdziwe i niewątpliwe dobro Kościoła” i przyczynią się do tego, „aby formy nowe wyrastały niejako organicznie z form już istniejących” (KL 23). Paweł VI potwierdza, iż od czasu Soboru Trydenckiego „zostały odkryte i wydane najstarsze źródła liturgii oraz głębiej przestudiowano formy liturgiczne Kościoła Wschodniego. Wielu pragnęło, aby te bogactwa

¹ Paweł VI, *Konstytucja apostolska „Missale Romanum”* (3 IV 1969). – Papież Pius V publikując Mszał Rzymski według zaleceń Soboru Trydenckiego (1570) podkreślił bardzo wyraźnie fakt, iż w pracach przygotowawczych opierano się na starożytnych manuskryptach dostarczonych w tamtym czasie przede wszystkim przez Bibliotekę Watykańską, które pomogły uczonym dokonać w reformie Mszału powrotu do źródeł. Pius V stwierdził: „*eruditi delecti viri... diligenter collatis omnibus cum vetustis Nostrae Vaticanae Bibliothecae, aliisque undique conquisitis emendatis atque incorruptis codicibus... ad pristinam Missale ipsum sanctorum Patrum normam ac ritum restituerunt...*” (Pius V, *Konstytucja apostolska „Quo primum tempore”* (1570 r.); tekst tej konstytucji znajduje się w każdym wydaniu *Missale Romanum* do roku 1970).

doktryny i pobożności nie spoczywały dłużej w cieniu bibliotek, lecz wydobyte na światło, oświecały i karmiły dusze chrześcijan². W tym też celu, w ramach reformy liturgicznej, poza wieloma innymi dokonaniem, zostały przywrócone „pewne elementy zatraczone w ciągu wieków” zgodnie „z pierwotną tradycją Ojców Kościoła”³. Stało się to możliwe dzięki pracy wielu teologów w ostatnich dziesiątkach lat, którzy podjęli się krytycznego wydania najważniejszych starożytnych manuskryptów, głównie sakramentarzy, zgodnie z wymogami współczesnej krytyki. Pośród wielu katolickich uczonych (a także i nie-katolików) wymienia się: C.L. Feltoe, H.A. Wilson, F. Cabrol, P. Cagin, S. Baumer, E. Bishop, E.A. Lowe, A. Ebner, A. Wilmart, A. Baumstark, B. Capelle, A. Chavasse, M. Andrieu, K. Gamber, A. Blaise, E. Bourque, H.A. Schmidt, B. Botte, M. Ferotin, L.C. Mohlberg, H. Lietzmann, L. Eizenhoefer, P. Siffrin, J. Deshusses, A. Dumas.

Pośród cennych manuskryptów Biblioteki Watykańskiej zawsze w sposób szczególny najwięcej uwagi i zainteresowania poświęcali teologowie (zwłaszcza liturgiści) i historycy Kościoła, najważniejszemu z sakramentarzy łacińskich, tak zwanemu „Gelazjańskiemu” – „Sacramentarium Gelasianum”⁴.

NAZWA I POCHODZENIE SAKRAMENTARZA

Manuskrypt Biblioteki Watykańskiej określany jako „Codex Vaticanus Reginensis latinus 316” (czyli „Sacramentarium Gelasianum”) uważany jest za „praestantissimus inter omnes Romanae Liturgiae codices”⁵. W VIII wieku kodeks ten nie nosił imienia papieża Gelazego (492–496), lecz był zatytułowany następująco: „In nomine Domini nostri Iesu Christi salvatoris incipit liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli”. Redakcja tekstu i w konsekwencji nazwa manuskryptu w późniejszym czasie została przypisana papieżowi Gelazemu i choć krytyka odrzucała (i nadal tak czyni) tę atrybucję, pozostaje faktem, iż całość tekstu jest powszechnie nazywana

² Tamże.

³ Tamże; por. KL 50.

⁴ Zob. A. Chavasse, *Le sacramentaire Gelasien* (Vaticanus Reginensis 316). Tournai 1948, V; L.C. Mohlberg, *Zum Geleit. W: Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli (Sacramentarium Gelasianum)*. Wyd. L.C. Mohlberg, Roma 1968, s. XIX; M. Taricani, *Introduzione al Sacramentario Gelasiano* (Cod. Vat. Reg. lat. 316) di Mohlberg, (pro manuscripto). Roma 1971/75; B. Neunheuser, *Il „Sacramentario Gelasiano”* (Reg. lat. 316) e la sua importanza per la storia della liturgia. W: *Sacramentarium Gelasianum e codice Vaticano Reginensi latino 316 vertente anno sacro MCMLXXV iussu Pauli Pp. VI phototypicae editum*. In civitate Vaticana 1975, s. 27–46.

⁵ L.C. Mohlberg, *Zum Geleit...*, s. XXVII; M. Taricani, *Introduzione...*, s. 16; B. Neunheuser, *Il „Sacramentario...”*, s. 28.

imieniem papieża Gelazego („Gelasianum”) bądź określana jako „Gelasianum Vetus”, dla odróżnienia go od podobnych (i jednakowo brzmiących) kompozycji tekstów datowanych również na VIII wiek. Pod koniec tego wieku bowiem ma miejsce formowanie się nowego typu sakramentarza Gelazjańskiego z włączonymi doń elementami z sakramentarza Gregoriańskiego; tak utworzone sakramentarze, których zachowały się liczne manuskrypty, nazywane są „Sakramentarzem Gelazjańskim VIII wieku”. Jednymi z najważniejszych spośród nich są: Sakramentarz z Gellone,⁶ Sakramentarz z Angoulême,⁷ Sakramentarz z Saint Gall,⁸ tzw. Sakramentarz Triplex,⁹ Sakramentarz z Rheinau,¹⁰ Sakramentarz z Monza¹¹.

Pierwsze wydanie Sakramentarza Gelazjańskiego, dokonane przez G.M. Tommasiego, ukazało się w 1680 roku,¹² a w końcu XIX wieku H.A. Wilson opracował wydanie poprawione i uwspółcześnione¹³. W latach sześćdziesiątych naszego stulecia L.C. Mohlberg przy współpracy L. Eizenhoefera i P. Siffrina opracowali najbardziej autorytatywne, jak dotychczas, wydanie tego Sakramentarza,¹⁴ który przedstawia się nam sam jako „Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae, ordinis anni circuli”, czyli podręczna księga służąca celebransowi (biskupowi lub prezbiterowi) do sprawowania „sacramenta” w ciągu roku kalendarzowego. „Liber sacramentorum” czy „sacramentarium” (sakramentarz) nie oznaczają „mszału” w rozumieniu księgi potrydenckiej, zawierającej wszystkie konieczne teksty do sprawowania mszy świętej, używanej w Kościele aż do 1970 roku, czyli do chwili wydania nowego Mszału, zawierającego, tak jak starożytne sakramentarze, tylko teksty dla celebransa – przewodniczącego zgromadzenia eucharystycznego¹⁵. Sakramentarz

⁶ P. de Puniet, *Le sacramentaire romain de Gellone*. Roma 1938, s. 1–333; *Liber Sacramentorum Gellonensis*. Wyd. A. Dumas, Turnholti 1981.

⁷ P. Cagin, *Le sacramentaire gélasien d'Angoulême*. Angoulême 1818.

⁸ L.C. Mohlberg, *Das fraenkische Sacramentarium Gelasianum in alamanischer Ueberlieferung*. (LQF 1(2)). Münster 1918 (1930).

⁹ O. Heiming, *Das sacramentarium Triplex*. I, (LQF 49). Münster 1968.

¹⁰ A. Haengi, A. Schonherr, *Das Sacramentarium Rhenaugiense*. (SF 15), 1970.

¹¹ A. Dold, K. Gamber, *Das Sacramentarium von Monza* (TuA 3), 1957.

¹² *Codices sacramentarium nongentis annis vetustiores*. Roma 1680, s. 1–262 [cyt. za: B. Neunheuser, *Il „Sacramentario...”* s. 42 (przypis 12)].

¹³ *The Gelasian Sacramentary, Liber sacramentorum Romanae Ecclesiae*. Oxford 1894 [cyt. za: B. Neunheuser, *Il „Sacramentario...”* s. 42 (przypis 13)].

¹⁴ *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316 (Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56 (»Sacramentarium Gelasianum«) [Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior, Fontes IV]. Roma 1960, 1968, 1981.

¹⁵ A. Nocent pisze: „Il recente messale del 1970 rappresenta **un ritorno** al messale – sacramentario dove troviamo (anche) i canti dell'introito e della comunione **ma non** le letture e il canto interlezionale” (A. Nocent, *Aspetti storici dei libri antichi della liturgia romana*. Roma 1972, 116n).

był w swoim rodzaju „urzędową” księgą przeznaczoną do spełniania przez celebransę roli przewodniczącego zgromadzenia eucharystycznego; była to księga przeznaczona do celebrowania „sacramenta” tzn. aktów kultu Bożego, pośród których Msza święta i sakramenty stanowią centrum całego życia liturgicznego Kościoła, jak to dzisiaj formuuje Sobór Watykański II (por. KL 6).

Jak świadczą dokumenty Kościoła, inni uczestnicy liturgii, dla spełnianych przez siebie funkcji, posiadali także „swoje” księgi. I tak np. czytania Pisma Świętego odczytywane przez lektora zostały zebrane w *Lekcjonarzu*;¹⁶ teksty Ewangelii czytane przez diakona zawarto w *Ewangeliarzu*;¹⁷ śpiewy wykonywane w czasie liturgii były umieszczone w *Antyfonarzu*.¹⁸ Zasadniczo nie podawane przez sakramentarze wskazania odnośnie przebiegu celebracji (bądź z racji dobrej ich znajomości czy też pozostawieniu tu inicjatywy samemu celebransowi), kiedy jednak „zawędrowały” z Rzymu do innych części Europy, stało się koniecznością przekazanie, w miarę dokładne, porządku w jakim sprawuje się liturgię w stolicy chrześcijaństwa. Powstaje zatem księga, która podaje konieczne przepisy do właściwego sprawowania kultu Bożego zwana „Ordo” lub „Ordinarium”, zawierająca porządek odprawiania Mszy świętej oraz sprawowania innych sakramentów i sakramentaliów¹⁹.

Sakramentarz Gelazjański, w odróżnieniu od innych ksiąg używanych podczas liturgii, zawiera przede wszystkim modlitwy wypowiedziane przez biskupa lub prezbitera podczas sprawowania mszy świętej „missarum sollemnia” bądź „sacramenta” w dosłownym tego słowa znaczeniu oraz inne modlitwy stosowane w różnych okolicznościach, np. w czasie pogrzebu, przy poświęceniach itp. Liczne modlitwy Sakramentarza, głównie przeznaczone do sprawowania mszy świętej, obejmują: dwie lub trzy *kolekty*, *modlitwę nad darami* zwaną tu już *secretum*, *prefację*, *modlitwę po Komunii (post communionem)*, a w Wielkim Poście końcową modlitwę zwaną *ad populum*. Wszystkie te modlitwy są uporządkowane według cyklu rocznego (*ordinis*

¹⁶ Lekcjonarz nosił różne łacińskie nazwy: *Apostolus*, *Comes*, *Liber comitis*, *Epistolare*, *Epistolarium*, *Epistolium*, *Collectarium*, *Liber epistolarum*, *Lectionarius*. – Zob. A. Nocent, *Storia dei libri liturgici romani*. W: *Anamnesis*. 2. *La Liturgia, panorama storico generale*. Torino 1978, 157.

¹⁷ Ewangeliarz był okreśłany: *Evangelium excerptum*, *Evangeliare*, *Evangelistale*, *Evangelistarium*, *Liber (Libellus) Ordo evangelii*, *Evangeliarium plenarium*. – Zob. A. Nocent, *Storia* 157.

¹⁸ Starożytne nazwy antyfonarza to: *Antiphonarius*, *Antiphonale*, *Liber antiphonarius*. – Tamże, s. 161.

¹⁹ Zob. bardzo ważne dzieło w tym względzie: M. Andrieu, *Les Ordines romani du moyen âge*. T. 1–4. Louvain 1931–1961, a ponadto: C. Vogel, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge*. Spoleto 1966, s. 101–181; M. Righetti, *Storia liturgica*. T. 1. Milano 1964, s. 332–337; A. Nocent, *Storia...*, s. 163–165.

anni circuli), różniącego się od obecnego kalendarza liturgicznego, ale odzwierciedlającego starożytne zwyczaje Rzymu z wieków od V do VII, bo utrzymuje się wśród historyków Kościoła opinia, że manuskrypt watykański Sakramentarza Gelazjańskiego (*Reg. lat. 316*) z VIII wieku jest kopią tekstu właśnie z tego okresu czasu²⁰. I choć do dzisiaj nie rozstrzygnięto do końca kwestii czasu (epoki) powstania manuskryptu,²¹ badacze zgodnie twierdzą, iż mamy do czynienia z najstarszą księgą celebracji liturgicznej zachowaną do naszych czasów. Bogaty zbiór tekstów modlitw celebransa, zawarty w tym Sakramentarzu, stanowi bardzo ważny dokument dla historii liturgii (zwłaszcza Mszy świętej) i życia Kościoła; jest przede wszystkim, patrząc w aspekcie starożytnej zasady „*legem credendi lex statuat supplicandi*”, wymownym świadectwem wiary modlącego się Kościoła pierwszych wieków²². Dla poznania zatem historii i rozwoju liturgii rzymskiej, a w konsekwencji życia i wiary Kościoła, staje się sprawą niezbędną i konieczną powrót do źródeł starożytnej liturgii, które dają nam pełniejszy obraz życia Kościoła: odwołanie się do ksiąg liturgicznych tamtych czasów, z których Sakramentarz Gelazjański stanowi bezcenne świadectwo.

Istnienie takiej księgi jak „*Sacramentarium Gelasianum*” potwierdza długi etap jej powstawania: najpierw spontaniczne wypowiedanie modlitw przez celebransa w czasie liturgii, następnie ich utrwalanie poprzez zapisywanie i redagowanie tychże modlitw w jednej księdze. Proces powstawania starożytnych ksiąg liturgicznych przebiega od improwizacji – recytacji (mniej lub więcej spontanicznej) modlitw do ich określenia, sformułowania i utrwalenia.

Nie należy zapominać, że na początku księgą liturgiczną była Biblia; Kościół odziedziczył bowiem po tradycji żydowskiej lekturę ksiąg Starego Testamentu dołączając teksty Nowego Testamentu. Psalmi i kantyki formowały księgę śpiewów zgromadzenia liturgicznego. Dokument z końca I wieku *DIDACHE*, dając nam kontakt ze wspólnotą pierwszych chrześcijan, ukazuje

²⁰ B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 29; L.C. Mohlberg, *Zum Geleit...*, s. XXXV; A. Nocent, *Aspetti storici...*, s. 37–49; A. Nocent, *Storia...*, s. 150–152.

²¹ Por. A. Nocent, *Aspetti storici...*, s. 37; A. Nocent, *Storia...*, s. 151 nn.

²² Zaznaczmy dla ścisłości, że tzw. Sakramentarz z Werony (zwany Leoniańskim), choć wcześniejszy czasowo, nie jest jednak sakramentarzem we właściwym tego słowa znaczeniu lecz tylko prywatnym zbiorem tzw. *libelli missarum* – modlitw mszalnych, skomponowanym przez bliżej nieznanego autora (autorów) i ułożonych według miesięcy roku cywilnego. Zachowany manuskrypt tego sakramentarza uległ uszkodzeniu i dlatego zbiór modlitw rozpoczyna się od miesiąca kwietnia. – A. Nocent, *Storia...*, s. 148–150; por. także J. Miazek, *Odnowiony Mszał Rzymski – Mszał Pawła VI*. „Warszawskie Studia Teologiczne”. T. 1:1983, s. 329; B. Nadolski, *Liturgika*. T. 1. *Liturgika fundamentalna*. Poznań 1989, s. 68–70.

praktykę modlitwy spontanicznej, która jest odpowiedzią na usłyszane Słowo Boże. Jest to modlitwa, którą uważa się za pewien rodzaj działania Ducha Świętego, przy czym o bliżej nieokreślonych „prorokach” mówi się: „Prorokom jednak pozwólcie odmawiać modlitwy dziękczynne tak, jak sami zechcą”²³. Św. Justyn wyjaśniając w swej „APOLOGII” (I, 67) cesarzowi Antoninowi Piusowi (Pobożnemu) oraz Senatowi i Ludowi Rzymskiemu m. in. to, co ma miejsce w czasie zgromadzeń liturgicznych chrześcijan odbywających się „w dniu Słońca” – niedzielę, podkreśla, że przewodniczący „odprawia modły i dziękczynienia, **ile tylko może**, lud zaś odpowiada mu radosnym ‘amen’”²⁴. Kolejne lata, jak pozwalają to zauważyć dokumenty, niezależnie prawdopodobnie od praktykowanej improwizacji, przynoszą pewną „stabilizację” niektórych formuł modlitewnych, jak tego przykładem jest, zaproponowana przez św. Hipolita Rzymskiego w „TRADYCJI APOSTOLSKIEJ” (215 r.), modlitwa eucharystyczna zwana „anaforą” dla nowokonsekrowanego biskupa, który po raz pierwszy sprawuje Eucharystię jako głowa swojego Kościoła. Proponując ten tekst, Hipolit informuje, że nie został on przygotowany tak, aby mówić go na pamięć i jego zamiarem jest tylko dostarczenie przykładu, z którego można skorzystać mając pozostawioną wolność w skracaniu bądź wydłużaniu tego tekstu w zależności od własnego uznania i możliwości. Św. Hipolit stwierdza wyraźnie: „Biskup odmówi przy tym modlitwę dziękczynną [...] Nie jest wszakże konieczne, by wymawiał dokładnie te same słowa, jakie przytoczyliśmy, lecz może modlitwę improwizować według osobistych zdolności; jeśli potrafi w odpowiedni sposób modlić się długo i z połosem, to dobrze; jeśli nie potrafi, wystarczy modlitwa skromniejsza, byle tylko poprawnie wyrażała, o co chodzi i pozostawała w zgodzie z ortodoksją”²⁵. Tak rozumianą wolność w wypowiedzaniu modlitw odnajdujemy także w późniejszym okresie czasu, np. na Wschodzie Kościoła w „Eucho-logionie” Serapiona (IV w.)²⁶ i w ósmej księdze Konstytucji Apostolskich (380 r.)²⁷ a na Zachodzie pierwsze tego ślady w dziele św. Ambrożego „De sacramentis”, które będą stanowiły później podstawę tzw. Kanonu rzymskiego Mszy świętej²⁸.

²³ Didache, 10 (Cyt. za: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*. T. 1, Warszawa 1975, s. 19). – Ten sam tekst jest tłumaczony przez A. Świderkównę następująco: „Prorokom zaś pozwólcie odprawiać dziękczynienie, **jak długo zechcą**” (*Pisma Starożytności chrześcijańskie Pisarzy* (=PSP). T. 45. *Ojcowie Apostolscy*. Warszawa 1990, s. 62. [J. Wierusz-Kowalski tłumaczy: „A prorokom pozwólcie dziękczynne wznosić modły, **ile tylko zechcą**” (J. Wierusz-Kowalski, *Liturgika*, Warszawa 1956, s. 444)].

²⁴ Justyn Męczennik, *Apologia I* s. 67 (cyt. za: M. Michalski, *Antologia...*, s. 97).

²⁵ Hipolit Rzymski, *Tradycja Apostolska*, 9 (cyt. za: M. Michalski, *Antologia...*, s. 308).

²⁶ Zob. A. Haengi, I. Pahl, *Præx eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*. Fribourg Suisse 1968, s. 128–132.

²⁷ Tamże, s. 82–94.

²⁸ Tamże, 421 n.

Wolność o której tu mowa dotyczyła nie tylko formuł modlitewnych, ale miała zastosowanie także i dla rytów, obrzędów, o czym przekonywuje, bardzo zresztą sugestywnie, św. Ambroży we wspomnianym wyżej dziele. Stwierdza on, iż wie dobrze o tym, że nie ma zwyczaju w Rzymie „mycia nóg” nowoochrzczonym kiedy wychodzą ze „źródła chrzcielnego”, ale dorzuca, deklarując swoje przywiązanie do Stolicy Piotrowej, że to, co ze słusznych racji nie czyni się w Rzymie, może być czynione dla równie ważnych racji w Mediolanie²⁹. Na przestrzeni IV i V wieku, jak świadczą o tym liczne dokumenty, na Zachodzie ma miejsce „obfita produkcja” modlitw nie ograniczona tylko do modlitwy eucharystycznej, jak to ma miejsce w Kościołach Wschodu. W Kościele łacińskim, szczególnie w jego „rzymskiej części” powstają liczne modlitwy i prefacje, a ich liczba będzie tak wielka, że synody będą polecały roztropność i zasięganie rady u tzw. „fratres instructiores” przed stosowaniem nowych modlitw: „Quicumque sibi praeces aliunde describit, non eis utatur nisi prius eas cum instructoribus fratribus contulerit”³⁰.

Historycy zajmujący się dziejami powstawania ksiąg liturgicznych twierdzą, że wyglądało to prawdopodobnie w ten sposób, iż modlitwy szczególnie „udane” tzn. poprawne teologicznie i językowo, były najczęściej spisywane, kopiowane i naturalnie stosowane w liturgii. Pojawiają się w ten sposób, około V wieku, nie tylko *libelli* – wybrane zbiory modlitw, ale pełne, kompletne kolekcje tzw. *libelli sacramentorum*, w których to zbiorach zainteresowani duchowni mogli znaleźć wszystko to, co służyło do sprawowania liturgii, a zwłaszcza mszy świętej. Tworzenie owych *libelli* było odpowiedzią na konkretne potrzeby małych wspólnot parafialnych (np. jakiegoś rzymskiego kościoła „*titulus*”) bądź dla kościołów przy grobach męczenników; zawierały one wtedy dodatkowe formularze modlitw dla szczególnych celebracji danego kościoła. Następnie *libelli* były prawdopodobnie zbierane w archiwum biskupim (jak np. na Lateranie), aby mogły być do dyspozycji tych wszystkich, którzy chcieli się nimi posługiwać³¹. I nawet jeśli nie chodziło jeszcze o jakieś rozporządzenia prawne w tym względzie, to jest zrozumiałym, że liczni duchowni wykorzystywali ofiarowane im możliwości i posługiwali się tymi zbiorami, bądź to ze względu zwykłego posłuszeństwa w stosunku do znanego autorytetu na polu liturgicznym, czy też z racji braku czasu, inspiracji lub

²⁹ Św. Ambroży, *De Sacramentis* 3,5. W: *Ambroise de Milan. Des sacrements et des mysteres*. Wyd. B. Botte (SC 25 bis). Paris 1961, s. 94. Znajdujemy tu jeszcze dodatkowe wyjaśnienie św. Ambrożego: „In omnibus cupio sequi ecclesiam Romanam, sed tamen et nos hominis sensum habemus. Ideo quo alibi rectius servatur et nos rectius custodimus”.

³⁰ Cyt. za: B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 43, przypis 32.

³¹ A. Nocent, *Aspetti storici...*, s. 17–29; B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 30; A. Nocent, *Storia...*, s. 147–152.

zdolności ich samych w formułowaniu nowych modlitw. Istnieją interesujące przykłady używania jednocześnie różnych *libelli*, których autorstwo, nawet jeśli w późniejszym czasie, było przypisywane biskupom Rzymu: Damazemu (366–384), Leonowi Wielkiemu (440–461), Gelazemu (492–496), Wigiliuszowi (537–555) i Grzegorzowi Wielkiemu (590–604)³². Takie *libelli* dotarły do naszych czasów (wszyscy uczeni są co do tego zgodni) w postaci prywatnego zbioru nazwanego „Sakramentarzem z Werony” lub „Leoniańskim”. Ostatecznie w szybkim czasie doszło do rozszerzenia się zwyczaju sprawowania liturgii z użyciem ustalonych już tekstów modlitw oraz praktyka zbierania formularzy mszalnych, owych *libelli* w jedną księgę, którą nazwano „Liber sacramentorum”, bądź prościej: „Sacramentarium”³³. Dla Kościołów lokalnych sakramentarze stanowiły bardzo cenne księgi, które pozostawały na długo w użyciu, nawet gdy powstawały nowe sakramentarze, ponieważ żaden z nich nie rościł sobie prawa do ujednoczenia form modlitwy. Jest natomiast zrozumiałym, że jako księgi wzorcowe służyły *libelli* czy też całe ich zbiory używane w kościołach Rzymu, mieście księcia Apostołów św. Piotra i Męczenników, mieście papieża i w centrum religijnym o ciągle już wtedy wzrastającym wpływie na inne Kościoły. Nie można też zapominać, że jest to epoka, w której do Rzymu przybywają pielgrzymi z młodych Kościołów obszaru franko-germańskiego. Pełni podziwu dla sprawowanego kultu Bożego w bazylikach Wiecznego Miasta wracali zabierając ze sobą kopie wybranych *libelli*, ich zbiory czy już sakramentarze. Po powrocie do swych miejsc zamieszkania posługują się tymi manuskryptami, adaptując je, w pełnej wolności, do swych własnych potrzeb i miejscowych zwyczajów. Stąd też, historycy są zdania, iż manuskrypty tego okresu czasu, które zachowały się do naszych czasów, nie zawierają w rzeczywistości oryginalnych (czystych) rzymskich tekstów modlitw. Jest raczej tak, że pod tytułem określającym je jako sakramentarze Kościoła Rzymu, kryją się księgi będące kopiami franko-germańskimi, pokazujące, zaczerpnięty z Rzymu tekst wzorcowy, z różnymi dokonanymi u siebie zmianami³⁴. Wielkim wysiłkiem historyków i liturgistów w ostatnich dziesięciokach lat udało się „wydobyć” z wielkiej liczby kopii autentyczną formę oryginału rzymskiego sakramentarza i zgrupować te zbiory w dwóch zasadniczych grupach: Gelazjańskiej i Gregoriańskiej, w zależności od zawartych w nich wpływach franko-germańskich na liturgię rzymską. Po reformie karolińskiej i przyjęciu ze strony Kościoła Rzymu tej „mieszanej” liturgii w czasie panowania Ottonów, manuskrypty te zaczynają kształtować fundament średnio-wiecznej liturgii rzymskiej, a potem liturgii zreformowanej przez Piusa V po

³² Tamże.

³³ B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 31.

³⁴ Tamże.

Soborze Trydenckim, a w konsekwencji i liturgii do czasu wydania Mszału Rzymskiego Pawła VI³⁵.

Najbardziej reprezentatywnymi manuskryptami dwóch zasadniczych grup rzymskich Sakramentarzy są:

I grupa – typ gelazjański sakramentarza:

„Gelasianum Vetus (Codex Vaticanus Reginensis latinus 316)”;

„Sakramentarz Gelazjański VIII wieku”.

II grupa – typ gregoriański sakramentarza:

„Sakramentarz Gregoriański »Hadrianum«”³⁶

„Sakramentarz Gregoriański »Paduense«”³⁷

„Sakramentarz Gregoriański »Hadrianum-Anianense«”³⁸.

W tym kontekście wymienia się także tzw. *Sacramentaria mixta* – sakramentarze „mieszane” zawierające elementy Sakramentarza Gregoriańskiego z dodatkami Sakramentarza Gelazjańskiego. Są to sakramentarze X i XI wieku, bezpośredni „prekursorzy” tzw. *missalia plenaria*, wśród których wyróżnia się (na początku wieku XIII) tzw. „Missale secundum usum romanae Curiae”, stanowiący z kolei podstawę współczesnego *Missale Romanum*³⁹.

Historycy starają się dać odpowiedź na pytanie: jakie miejsce zajmuje omawiany Sakramentarz Gelazjański w świetle przedstawionej tu w syntetycznym skrócie ewolucji ksiąg liturgicznych. Podkreślają w związku z tym bardzo wyraźnie, że Sakramentarz ten „Codex Vaticanus Reginensis Latinus 316” jest kopią księgi rzymskiej, wykonaną około 750 roku na północy Francji, w klasztorze Chelles⁴⁰ i stanowi drogocenny zabytek: „un des plus précieux documents liturgiques que la Providence nous ait conservé”⁴¹.

³⁵ Tamże, s. 32.

³⁶ *Hadrianum ex authentico ad fidem Codicis Cameracensis 164 compluribus collatis codicibus saeculo IX exaratis*. W: *Le Sacramentaire Gregorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. Wyd. J. Deshusses, T. 1. *Le Sacramentaire. Le Supplément d'Aniane (Spicilegium Friburgense 16)*. Fribourg Suisse 1971, s. 83–348.

³⁷ *Gregorianum Paduense ad fidem Codicis Paduensis D 47*. W: *Le Sacramentaire...*, s. 607–684.

³⁸ *Gregorianum Hadrianum revisum Anianense cum supplemento ad fidem Codicis Augustodunensis 19 compluribus collatis codicibus saeculo IX exaratis*. W: *Le Sacramentaire...*, s. 349–605.

³⁹ B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 32. – Autor cytuje C. Vogela, który omawiający tu okres dziejów liturgii ocenia: “Pour l’histoire du culte chrétien notre période est capitale: la liturgie latine qui s’est fixée à cette époque, et qui continue d’être celle de l’Eglise latine d’Occident, n’est pas purement romaine; elle est mixte, hybride ou, si l’on préfère, romano-franque, voire romano-germanique”.

⁴⁰ L.C. Mohlberg, *Zum Geleit...*, s. XXXV, który podaje to miejsce określając: „Chelles – Nordfrankreich”. B. Neunheuser podaje tę samą nazwę klasztoru określając położenie: „nelle vicinanze di Parigi”. – B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 32).

⁴¹ Cyt. za: B. Neunheuser, *Il Sacramentario...*, s. 32 nn.

PODZIAŁ I ZAWARTOŚĆ SAKRAMENTARZA

Sakramentarz Gelazjański (*Reg. lat. 316*) rozpoczyna się od niekompletnego spisu treści zakończonego słowami: „Deo gratias semper. Amen” oraz tekstu łacińsko – greckiego Modlitwy Pańskiej „Ojcze nasz”⁴². Właściwy tekst Sakramentarza zaczyna uroczysta formuła: „A+Ω IN NOMINE DOMINI IESU CHRISTI SALVATORIS. INCIPIT LIBER SACRAMENTORUM ROMANAE ECCLESIAE ORDINIS ANNI CIRCULI”. Po tym wstępie następują trzy księgi, które wyraźnie różnią się jedna od drugiej; każda stanowi pewną określoną całość.

KSIĘGA PIERWSZA (Liber I), bez własnego tytułu, zawiera teksty modlitw formularzy mszalnych na poszczególne okresy roku liturgicznego; Mszał Rzymski (1970 r.) nazywa tę część „Proprium de tempore”⁴³. Księgę rozpoczyna Msza wigilii Narodzenia Pańskiego (nie wspominając o Adwencie) i „In Natale Domini in die”, po czym następują tradycyjne święta oktawy: św. Szczepana, św. Jana i Świętych Młodzianków⁴⁴. Potem przychodzi *Theophania*, niedziele *Septuagesima*, *Sexagesima*, *Quinquagesima* oraz niedziele i dni zwykle Wielkiego Postu (*Quadragesima*),⁴⁵ pośród których znajdujemy obrzęd pokuty publicznej i pojednania penitentów,⁴⁶ teksty obrzędów święceń kapłanów, diakonów i subdiakonów,⁴⁷ tzw. skrutinia i pozostałe obrzędy katechumenatu,⁴⁸ teksty liturgiczne na Triduum Sacrum i obrzędy chrztu w Wigilię Paschalną,⁴⁹ Pascha (Wielkanoc) i okres wielka-

⁴² *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316) (*Sacramentarium Gelasianum*). Wyd. L.C. Mohlberg, [Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes IV]. Roma 1968, s. 3–5. (Odtąd w cytowaniu: GeV-Mohlberg).

⁴³ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio typica altera*. Typis Polyglottis Vaticanis 1975, s. 993. Polskie tłumaczenie: *Mszal Rzymski dla diecezji polskich*. Poznań 1986, s. 38, nazywa tę część: „Msze roku liturgicznego”.

⁴⁴ GeV-Mohlberg nr 1–56.

⁴⁵ Tamże, nr 57–282.

⁴⁶ Tamże, nr 78–83: „Orationes et praeces super paenitentes. Ordo agentibus publicam paenitentiam”; nr 349–374: „Reconciliatio paenitentis. Ordo agentibus publicam paenitentiam”.

⁴⁷ GeV-Mohlberg nr 140–162: „Ordo qualiter in Romana Sedis Apostolicae Ecclesia praesbiteri diaconi vel subdiaconi eligendi sunt”.

⁴⁸ Tamże, nr 193–199: „Quae pro scrutiniis electorum celebratur”; tamże nr 225–228: „Pro scrutinio II”; tamże nr 254–257: „Quae pro scrutinio celebratur”; tamże nr 283–318: „Orationes super electos ad caticumenum faciendum” i pozostałe obrzędy katechumenatu, a także 592–617 n.: obrzędy chrztu katechumenów w Wigilię Zesłania Ducha Świętego, tak jak w Wigilię Paschalną: „Sabbato Pentecosten celebrabis baptismum sicut in nocte Sanctae Paschae”.

⁴⁹ GeV-Mohlberg nr 375–462.

nocny,⁵⁰ wraz z Wniebowstąpieniem i Zesłaniem Ducha Świętego. W dalszej części pierwszej księgi Sakramentarza Gelazjańskiego znajdują się teksty na tzw. Suche Dni Kwartalne: wiosenne, jesienne i zimowe,⁵¹ teksty obrzędu błogosławienia heretyków powracających do jedności Kościoła,⁵² teksty obrzędu poświęcenia (dedykacji) kościoła,⁵³ obrzędy święceń ostiariusza, lektora, egzorcysty, subdiakona, diakona, prezbitera,⁵⁴ modlitwy konsekracji biskupa⁵⁵ i teksty do „consecratio sacrae virginis”,⁵⁶ które kończą pierwszą księgę Sakramentarza z dodatkowymi słowami: „Explicit liber primus”.

DRUGA KSIĘGA Sakramentarza Gelazjańskiego zawiera teksty modlitw na liturgiczne obchody Świętych i nosi tytuł: „A+Ω INCIPIT LIBER SECUNDUS. ORATIONES ET PRECES DE NATALITIIS SANCTORUM”⁵⁷. Nowy Mszał Rzymski nazywa tę część „Proprium de sanctis”, a polska wersja Mszału rzymskiego: „Msze własne o Świętych”⁵⁸. Sakramentarz podaje w tej księdze formularze głównie o męczennikach, co zostało bardzo wyraźnie stwierdzone na końcu księgi (1177 n.); seria modlitw mszalnych rozpoczyna się od św. Feliksa, a zatem po zakończeniu oktawy święta *Epifanii*, aż do grudnia. Obok stosunkowo niewielkiej liczby świętych męczenników znajdują się pierwsze próby tworzenia tekstów tzw. „Communia” – „Mszy wspólnych”: o jednym męczenniku (804 n.), o wszystkich Apostołach (939–949 n.: *In natale omnium Apostolorum*) i o wszystkich Świętych (1091–1119 n.: *In natale plurimorum Sanctorum*). Interesującym faktem jest następnie umieszczenie formularzy modlitw na okres Adwentu (1120–1156 n.: *Orationes de Adventu Domini*), których brak w pierwszej księdze Sakramentarza! Tekstami kończącymi drugą księgę są modlitwy „Dni kwartalnych” zimowych: *Orationes et preces mensis decimi* (nn. 1157–1177) wraz z końcowym stwierdzeniem: „Explicit liber secundus de natalitiis sanctorum martyrum”.

KSIĘGA TRZECIA nosi tytuł: „A+Ω INCIPIT LIBER TERTIUS. ORATIONES ET PRAECES CUM CANONE PER DOMINICIS DIEBUS” i jest zbiorem zawierającym głównie teksty modlitw na Msze niedzielne, ale

⁵⁰ Tamże, nr 463–591, 624–651.

⁵¹ Tamże, 652–682 n.: „Denuntiatio ieiuniorum quarti septimi et decimi mensis”.

⁵² Tamże, 683–688 n.: „Benedictio super eos qui de ariana ad catholicam redeunt unitatem”; „Item pro eos qui de diversis heresibus veniunt”; „Reconciliatio rebaptizati ab herediciis”.

⁵³ GeV-Mohlberg 689–736 n.: „Orationes in dedicatione basilicae novae”.

⁵⁴ Tamże, nr 737–765: „Incipit ordo de sacris ordinibus benedicendis”.

⁵⁵ Tamże, nr 766–786: „Orationes de episcopis ordinandis”.

⁵⁶ Tamże, nr 787–803.

⁵⁷ GeV-Mohlberg, nr 804–1177.

⁵⁸ Zob. *Missale Romanum...*, s. 994 i *Mszal Rzymski...*, s. 39.

bez konkretnego określenie owych niedziel⁵⁹. Następuje Kanon Mszy „Incipit Canon Accionis” z prefacją, która nie ma *embolizmu* (tego elementu, w którym jest podany motyw dziękczynienia), z „Sanctus” i właściwym tekstem „Kanonu”, który jest nam znany do dzisiaj, stanowiąc w nowym „Missale Romanum” Pawła VI (1970 r.), Modlitwę eucharystyczną pierwszą⁶⁰. Sakramentarz zamieszcza dalej duży wybór modlitw „post Communionem” (1261–1272 n.), „benedictiones super populum” (1273–1287 n.), „orationes cotidianis diebus ad Missas” (nn. 1288–1312) oraz liczne msze wotywnie (1313 nn.), pośród których można znaleźć bardzo ważne i cenne dla nas dzisiaj: „Missa in monasterio” (1429–1442 n.), „Accio nupcialis” (1443 n.), „benedictio viduae” (1471 n.), „Oratio super infirmum in domo” (nn. 1535–1543), „benedictio aquae spargendae in domo” (1556–1565 n.), inne modlitwy mszy wotywnych (1566–1575 nn.), modlitwy liturgii uświęcenia czasu: „orationes ad matutinas” i „orationes ad vesperum” (1576–1594 n.), a nawet modlitwy przed i po jedzeniu: „orationes ante cibum”, „orationes post cibum” (1595–1602 n.). Sakramentarz kończy trzecią księgę modlitwami za zmarłych i w czasie pogrzebu (1607–1695 nn.: m.in. *Orationes post obitum hominis; commendacio animae; Missa in cymiteriis; Missa in deposicione defuncti tercia septimi XXXmi dierum vel annualem*); mszą wotywną o zdrowie: „orationes ad missam pro salute vivorum” (1696–1700 n.) i modlitwami rozgrzeszenia: „Incipit ad paenitentiam dandam” (1701–1704 n.).

Księga trzecia i cały Sakramentarz Gelazjański kończy się słowami: „Explicit liber sacramentorum. Deo gratias. Sicut navigantibus dulcis est portus sic scriptori novissimus versus”.

*

Sakramentarz Gelazjański (*Reg. lat. 316*) stanowi od bardzo wielu lat przedmiot badań licznych historyków, teologów, liturgistów i patrologów, którzy są zgodni w twierdzeniu, iż mamy tu do czynienia z liturgia rzymską znacznie starszą niż ta, którą znamy z Sakramentarza Gregoriańskiego. I nawet jeżeli spotykamy w nim elementy franko-germańsko-gallijskie, to jednak łatwo rozpoznać liturgiczny fundament rzymski, który służył jako wzór i inspiracja. Sakramentarz nie nosi wprawdzie imienia autora, które zostało mu nadane dopiero między VIII i IX wiekiem, papieża Gelazego I (492–496). Nie można jednak wykluczać autorstwa tego papieża, jeśli się weźmie pod uwagę

⁵⁹ GeV-Mohlberg nr 1178–1241. – Szesnaście formularzy jest nazwane jednakowym określeniem: „Item alia Missa”.

⁶⁰ Tamże, nr 1242–1260.

fakt, iż wprawdzie w końcu V wieku Rzym nie posiadał jeszcze sakramentarza, tzn. oficjalnej księgi przeznaczonej dla celebransa, ale miał już wiele tzw. *libelli*, o których była tu mowa. I nie ulega wątpliwości, że niektóre z tych *libelli* pochodziły od papieża Gelazego, jak wspomina starożytne dzieło „Vita Gelasii”: „*Fecit etiam et sacramentorum praefationes et orationes cauto sermone*”⁶¹. Uczeni są zgodni, że „Codex Vaticanus Reginensis Latinus 316”, czyli „Sacramentarium Gelasianum” jest sakramentarzem Kościoła Rzymu VI wieku, a zatem najstarszym i pierwszym oficjalnym sakramentarzem rzymskim⁶².

Wydaje się, że i w przyszłości nie ustaną badania wokół tego Sakramentarza, o którym jednak Kościół zawsze będzie mówił, iż jest „*praestantissimus inter omnes romanae liturgiae codices*” (A. Wilmart) i pierwszym Sakramentarzem, stanowiącym najstarszy Mszał Kościoła Rzymu.⁶³

⁶¹ Cyt. za: B. Neunheuser, *Il Sacramentari...*, s. 36.

⁶² Tamże, s. 37.

⁶³ L.C. Mohlberg tak właśnie określił Sakramentarz Gelazjański: „*das aelteste Messbuch der roemischen Kirche*” (zob. L.C. Mohlberg, *Zum Geleit...*, s. XXIII).